

Hungarus-tudat és diákmentalitás a 18. századi göttingeni peregrinációban - különös tekintettel a medicinára - emlékkönyvek és egyéb peregrinációs források tükrében

Doktori értekezés

Rab Irén

Semmelweis Egyetem
Patológiai Orvostudományok Doktori Iskola

Konzulens: Dr. Forrai Judit, DSc., egyetemi docens

Hivatalos bírálók: Dr. Monok István, DSc., főigazgató
Dr. Feith Helga Ph.D., tanszékvezető főiskolai docens

Szigorlati bizottság elnöke: Dr. Forgács Iván, egyetemi tanár

Szigorlati bizottság tagjai: Dr. Sótonyi Péter, Ph.D., egyetemi adjunktus,
Dr. Sipos András, Ph.D., főkönyvtáros

Budapest
2015

I. BEVEZETÉS

Disszertációmban a hungarus-tudat és diákmentalitás 18. századi formáit vizsgálom a göttingeni peregrináció kínálta források - matrikula, emlékkönyvek, naplók, levelezések, egyetemi iratok - tükrében. A külföldi egyetemeken tanult diákok közül a göttingeni hungarusok vettek részt mennyiségileg és minőségileg is legnagyobb súllyal a 18. század fellendülő magyar irodalmi és tudományos életében. A kutatás során azokra a személyekre kívántam hangsúlyt fektetni, akik kevésbé ismertek az utókor számára, de annál inkább azok voltak saját korukban, és ezért jelentőségük felbecsülhetetlen a magyarországi szellemi fejlődés számára.

A göttingeni egyetemről, a magyar tudományos és kulturális életre gyakorolt hatásáról és az itt tanult magyarokról számtalan publikáció jelent már meg. Úgy tűnik, hogy Göttingennel kapcsolatban mindent feldolgoztak. Kutatásom eredményeivel azt szeretném bemutatni, hogy mennyi feltáratlan anyag van még a levéltárakban, kéziratárakban, és ezek feldolgozása a 'göttingeni tablót' hogyan színesítheti.

II. CÉLKITŰZÉSEK

Az értekezést négy fogalomkör köré építettem fel:

1. Hungarus-tudat

A hungarus-tudat sajátos nemzeti öntudat, mely anyanyelvtől függetlenül összekötötte a Kárpát-medence, azaz a történelmi Magyarország területén élő népcsoportokat. A hungarus-tudat egyfajta kulturális nemzeti identitás, egy nagyobb közösségbe való integrálódás igénye az asszimiláció külső kényszere nélkül. A hungarus-fogalom a magyar történelmi, irodalmi, kultúrtörténeti értekezésekben újra és újra megjelenik, különböző árnyalatokban, néhol tartalomában is eltérő definíciókkal. Az általam használt definíció etnikai megkülönböztetés nélkül '*hungarusnak*.' nevezi a felvilágosodás korának német, magyar, szlovák anyanyelvű magyarországi értelmiségét, melyek közös 'apanyelvként' a latint használták. A hungarus-lét társadalmi bázisa a városi polgárság, melynek magas műveltségi színvonala mintát nyújtott más, a társadalmi hierarchiában lejjebb vagy feljebb elhelyezkedő rétegeknek, megteremtve ezzel az értelmiségi létezés

alapformáit. Ennek az értelmiségnek a képviselői voltak azok, akik elindították a hazai szaktudományosságot és a tudományos ismeretterjesztést.

A hungarus-fogalom önmeghatározásként elsősorban peregrinációs forrásokban, külföldi akadémiák matrikuláiban, irataiban fordul elő. A diákok nevük mellé odaírták származásukat, ahonnan jöttek és ahova tartoztak, függetlenül attól, hogy az ország területén élő mely népcsoportból származtak, és mi volt az anyanyelvük. A külföldön végzett tanulmányok elismert tudást, műveltséget és megélhetési forrást nyújtottak, és társadalmi hovatartozástól függetlenül egy kiemelt csoporthoz, az értelmiséghez való csatlakozást jelentették. A középkorban az egyház igényelte a litteratusokat, a reformáció a hittel együtt terjesztette a tanulás igényét, az újkor pedig világi alapokra helyezte a tudást, és általánossá tette a tanulás szükségességét. Az értelmiségi létezés alapformái örökletessé váltak, lelkész, tanár, orvos dinasztiák alakultak ki, akiknél a legfontosabb érték a tudás, az életcél pedig a tanulás feltételeinek megteremtése volt. Idővel a mindenkire kötelező hivatalos latin mellett a magyar nyelvtudás igénye vált fontossá, II. József nyelvrendeletével szemben a hungarusok – anyanyelvtől függetlenül – egyöntetűen felléptek.

2. Peregrinatio academica

A középkor óta ismert tanulási forma, a külföldi akadémiákon való tanulás a 18. században érte el a csúcspontját. A katolikusok számára a nagyszombati, később a pesti egyetem kínált akadémiai képzést, és a középkori tradíciókhoz híven többnyire Itália, Bécs, Prága és Krakkó vonzásában maradtak. A protestánsoknak nem volt hazai felsőoktatási intézményük, és úgy tűnik, nem is akartak. Mária Terézia kezdeményezése alól keresték a kibúvókat, hiszen egy hazai intézmény a hatalom kontrollja alá került volna. A peregrináció nyújtotta tudást, tapasztalatot és világlátást valamint viszonylagos függetlenségüket a protestáns egyházak nem akarták feláldozni, és egyébként is jól működő alapítványrendszerük volt a külhoni protestáns egyetemeken.

A magyarországi és erdélyi akadémiták elsősorban a német és holland egyetemeket célozták meg, és vándorlásuk során a lehetőségekhez képest több intézményt is felkerestek. A 18. században a németországi egyetemeken összességében 4500 hungarus tanult. A leglátogatottabb a jénai (1228), a wittenbergi (775) és a hallei egyetem (622) volt. Wittenberget a protestáns magyar hagyományok tartották még

mindig az élmezőnyben, de németországi jelentősége folyamatosan csökkent, 1812-ben be is zárták. Halle az evangélikus szellem megújulásának fellegvára volt, Jénába pedig majd minden hungarus betért legalább egy szemeszter erejéig.

3. A göttingeni paradigma

Göttingen különleges szerepet töltött be Németországban: az első modern értelemben vett egyetem volt, ahol a teológiának a többi kar fölötti felügyeleti jogát megszüntették. A felvilágosodás szelleméből az angol mintára, módszerekben a hallei egyetem eredményeire építettek. Göttingent az egyetem szabad szelleme és a hagyományos oktatási feladatok mellett a gyakorlati képzés, valamint a modern értelemben vett kutatások elindítása az európai egyetemek élvonalába helyezte. A társadalomtudományokban felismerték a források használatának, a természettudományokban pedig az örökös kísérletezésnek a fontosságát, és ezzel nagymértékben hozzájárultak a tudományok specializálódásához. Göttingen paradigmaváltást jelentett az egyetemi képzésben: megjelent a kutatóegyetem fogalma. Így vált a társadalmi elitnek kigondolt intézmény a tudományosság elitjének intézményévé. A 18. században itt tanult hungarusok száma alapján (249 fő) Göttingen a többi németországi egyetemmel való összehasonlításban a középmezőnybe tartozik, jelentősége a magyar tudományosság kialakulása szempontjából viszont felbecsülhetetlen.

4. Diáktípusok és diákmentalitás

Kutatásomban az egyetem felépítését, a tanulás és tanítás rendjét, tartalmát, a promóciók lefolyását kívántam vizsgálni. Mindezt karonkénti bontásban, kiemelve a hungarus részvételt a század során. A karokhoz kapcsolódva különböző, eddig feldolgozatlan források alapján egy-egy életút bemutatására vállalkozom.

- Cseh-Szombaty Sámuel peregrinációs emlékkönyveinek és útinaplójának feldolgozásával egy orvos hivatására való felkészülését;
- Freysmuth Joseph emlékkönyve és a peregrinációjával kapcsolatos levéltári források alapján egy atipikus peregrinus teológus életutat;
- Saját kezével írott önéletrajza és a Debreceni Kollégiummal folytatott levelezésének összevetésével Budai Ézsaiás vitatott emberi habitusát;

- Teleki László emlékkönyvei, egyetemi jegyzetei alapján egy jogot tanult elkötelezett arisztokrata személyiségét mutatom be.

A célom az volt, hogy az egyetemjárók típusait bemutassam, hiszen ők négyen mind egy-egy társadalmi típust képviseltek. Teleki a reformokért elkötelezett erdélyi kálvinista grófi család sarja, amelynek tagjai kormányzati pozíciókban Magyarországon tevékenykedtek, Budai partiumbeli kismemesi családból az érvényesülés egyedüli útjaként a tanulást választhatta. Cseh-Szombaty és Freysmuth nyugat-magyarországi fejlett városokból jövő polgárfiak voltak, egyik református magyar, a másik német, így evangélikus.

A típusok a mentalitást is érzékeltetik. Kérdés, hogyan kapcsolódik az otthonról hozott nevelés a külföldön tapasztalt viselkedési formákhoz, lehet-e integrálódni egy idegen kultúrájú diákközösségbe? Egyáltalán, hogyan éltek a magyarok az idegen környezetben, kikkel barátkoztak, mivel töltötték szabadidejüket? Mit jelent a hungarus identitás külföldön? Mindezek feltárására az emlékkönyvi bejegyzések és a peregrinációs naplók jó lehetőséget nyújtanak, sőt eddigi ismereteinket is olykor felülírják.

III. MÓDSZEREK

1. A disszertáció megírásakor, valamint a szükséges adatok gyűjtésekor és értékelésekor azokat a személyes kutatási tapasztalatokat és módszereket használtam, amelyeket a Szegedi Egyetem Inscriptioes Alborum Amicorum emlékkönyv-feldolgozó munkacsoport tagjaként szereztem.

2. Az anyaggyűjtéskor a mikrotörténet elemeire helyeztem a hangsúlyt. Kevésbé ismert személyek életútját, kapcsolati hálóját próbáltam felderíteni, kapcsolatrendszereket vizsgáltam.

3. A kutatás történeti áttekintést tartalmazó részeihez áttanulmányoztam a kapcsolódó hazai és nemzetközi történeti szakirodalmat.

4. A disszertációban használt források:

- Levéltári forrásfeltárás és elemzés (MOL, EOL, UAG, StAG, UkSA)
- Kézirattári forrásfeltárás és elemzés (OSZK, DRK, MTAK K, HANS-SUB,
- Kiadott eredeti naplók és levelek gyűjtése és elemzése

- Matrikula-kiadások vizsgálata
- Biográfiák használata a kutatásban előforduló személyek életrajzi adatainak pontosításához

5. Levéltári és kéziratári források feldolgozása

Dolgozatomban sok levéltári és kézirat, eddig publikálatlan forrásanyagot használtam fel. Göttingenben az Egyetemi Levéltár [UAG], az Egyetemi Könyvtár kéziratára [HANS-SUB] és a Stadtarchiv [StAG] gyűjteményét kutattam, Pozsonyban a volt evangélikus líceum kézirateit [UkSA], Budapesten a Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltári Gyűjteményét [OL-HL], az MTA Könyvtár Kézirattárában [MTAK K] Teleki László hagyatékát néztem át. Kutatásokat végeztem az Evangélikus Országos Levéltárban [EOL], a Debreceni Református Könyvtár Kézirattárából [DRK K] pedig a Cseh-Szombaty kéziratokat kaptam meg. Az emlékkönyvi feldolgozásokban az IAA módszerét követtem.

6. Bibliográfiai források felhasználása és ellenőrzése

A disszertáció a feltárt anyag jellege miatt enciklopédikus jellegű. Ennek következtében igen sok személyről esik szó benne. Őket lehetőség szerint születési és halálozási évszámokkal igyekeztem azonosítani, illetve ha a tárgyalt anyag jellege úgy kívánta, fontos életrajzi adatokkal ellátni. Ez a megoldás nem túl szerencsés, jobb lett volna a dolgozat végén listát közölni az előfordult személyekről, ezt azonban a disszertáció formai követelményei nem tették lehetővé.

A német személyek azonosításához az *Allgemeine Deutsche Biographie* [ADB] 1875-1912 között 56 kötetben megjelent és ma már teljes körűen interneten is hozzáférhető változatát <http://www.deutsche-biographie.de>, valamint az August Hirsch által 1888-ban kiadott hatkötetes *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker* című munkáját használtam. A magyarokhoz Szabó Miklós és Szögi László Erdélyi peregrinusok című kötetét illetve Szinyei József, Wespriemi István és Johann Samuel Klein biográfiáit használtam. Ezeket külön nem jelöltem, mert áttekinthetetlené tették volna a szöveget. Egyéb esetekben természetesen a megadott módon hivatkoztam a forrásokra.

7. Nevek írásmódjának problematikája

Sok esetben gondot okozott a nevek írásmódja. Miután ebben a korban nem volt még kialakult egységes név- és betűhasználat, és a peregrinusok többnyire latinosan jegyezték be magukat a matrikulába illetve az emlékkönyvekbe, a dolgozatban mindig azt a változatot használtam, ahogy a név a forrásban előfordult. Kivétel ez alól Cseh-Szombaty Sámuel és Freysmuth Joseph, akiknek a neve ötféle változatban fordult elő. Cseh-Szombaty nevét ezért úgy jelöltem, ahogy ő maga írta egyik albuma (R 693) nyitó oldalán: *Cseh-Szombaty Sámuel*. Freysmuth-tól több autográf maradt meg, nála a *Freysmuth Joseph* változatot választottam.

8. A különböző források nyelvi egységesítése

A latin vagy német terminus technicusokat valamint az idézeteket kurzívval jelölöm. A fordításokat magam készítettem. Az ábrákat és táblázatokat a megadott források megjelölése alapján magam szerkesztettem.

IV. EREDMÉNYEK

1. Egyetemi anyakönyvek

Az egyetemi anyakönyvek módszeres feldolgozása és kiadása Németországban a 19. század végén kezdődött el, de a hatalmas anyag a teljes megjelentetést nem tette lehetővé. Franz Eulenburg száz éve a Németországban fellelhető összes matrikulát átvizsgálva megközelítően pontos számot adott a beiratkozott diákokról. Eszerint 1385 és 1800 között német nyelvterületen (Svájcot és a Habsburg Birodalmat beleszámítva) mintegy 1,5 millióan jártak egyetemre. [Eulenburg 1904] Az egyes matrikulákat az egyetemek vagy megbízott kutatócsoportok közös koncepció meghatározása nélkül dolgozták fel, így használatuk nehézkes, adataik pontatlanok. Ugyanez jellemző a magyarok egyetemjárásának feltárására. Korai szórványos feldolgozások után az ELTE Levéltárának kutatócsoportja Szögi László vezetésével vállalkozott a peregrináció teljes körű feldolgozására. A kiadványsorozat azonban körülményesen használható, a feldolgozások időhatárai és az átfedések megnehezítik az összehasonlításokat, a nevek feloldása pontatlan és nem következetes. Ennek ellenére a sorozat nagy szolgálatot tett a peregrinációval foglalkozó kutatóknak. Ha a kötetek tartalma digitális adatbázisban hozzáférhető lesz, mód adódik a javításokra, kiegészítésekre, az átfedések kiszűrésére, és végre teljes képet kaphatunk a magyarok egyetemjárási szokásairól.

A göttingeni hungarusok azonosításához a göttingeni matrikulakiadást, Borzsák István hallgatói listáját, Tar Attila és Szögi László köteteit, valamint Szabó Miklós és Szögi László életrajzi adatokat is tartalmazó közös kiadványát tudtam használni. Utóbbi csak az erdélyi peregrinusokra vonatkozó információkat tartalmazza, a magyarországiakról hasonló természetű munka a mai napig nem jelent meg. A felvidéki líceumok matrikuláinak a feltárása nem készült el, pedig ezek az utódintézményekben fellelhetőek. Sajnálatos, hogy a magyarországi akadémitákhoz még mindig Szinnyi József 1891-ben megjelent annotált bibliográfiája, a Magyar írók élete és munkái vehető kézbe, amelynek adatai érthető módon szintén pontatlanok.

2. Peregrinációs emlékkönyvek

A számítógépes adatbázisok létrejötte az utóbbi évtizedben egy eddig elhanyagolt kultúrtörténeti forrás, a peregrinációs emlékkönyvek feldolgozását és publikálását tették lehetővé. Az emlékkönyv-használat főúri szokásként indult a 16. század elején, jobbra a nevüket és rangjukat valamint a családi címet jegyezték be a bőrkötéses kódexekbe rokonok, ismerősök, vendégek, a fejedelmi ház tagjai. A 16. század első felében Wittenbergben kezdődött az arisztokrata szokás polgárisítása. Az egyetemen megfordulók eleinte könyveik üres lapjaira, később kifejezetten erre a célra készített üres lapú könyvecskékbe írtak be a professzorokkal, majd diáktársakkal, később mindenkiel, akit vándorlásuk során arra érdemesnek találtak. A 18. századtól már magyarországi diák sem indult útnak emlékkönyv nélkül.

A könyvecske minden nyelvben másfajta elnevezéssel bír. A németek Stammbuchnak (törzskönyv, származási könyv) nevezik, ami utal a könyv eredeti funkciójára. Latinul *Album amicorum*, ennek fordítása az angol '*friendship album*', de angol nyelvterületen '*autograph album*'-nak is hívják. Magyarul az emlékkönyv elnevezés használatos. Dolgozatomban az album és emlékkönyv kifejezéseket váltogatva használom.

Az emlékkönyvnek lassanként alakultak ki a műfaji előírásai. A bejegyzés állandó (kötelező) elemei a keltezés, azaz a hely és idő megjelölése; a dedikáció, melyben a bejegyző ajánlja magát és sorait az albumtulajdonosnak; maga az aláírás és természetesen az *inscriptio*, amely lehet valamiféle magvas idézet, vagy a bejegyző saját fogalmazványa, bár ez utóbbi ritkább. A bejegyző beírhatta saját jelmondatát, vagy rajzolhatott a könyvecskébe. A 18. századi emlékkönyvi rajzok a diákélet

mozzanataiból nyújtanak színes választékot, így a diákmentalitás történetének fontos forrásai. A 18. század végén elterjedt az árnyképek divatja, a bejegyző külsejére nyújtva információt.

Az emlékkönyvek módszeres gyűjtése a 20. században, kultúrtörténeti forrásként való felfedezése és felhasználása viszont csak a 20. század végén indult meg. 1998-ban Wilhelm Schnabel adatbankot indított, mely az állami és magántulajdonokban lévő albumok bibliográfiai szintű információkkal ellátott nyilvántartása. Az adatbank, a Repertorium Alborum Amicorum [RAA], jelenleg 24000 albumot tart számon világszerte, 2500 album esetében a bejegyző neve után is lehet keresni. Ez 164.000 inscriptiot jelent összességében. Óriási szám, amihez képest a Szegedi Egyetemen 2003-ban indult Inscriptiones Alborum Amicorum [IAA] elnevezésű adatbázis jóval szerényebb méretű. Ez a projekt azonban, amelynek magam is főmunkatársa vagyok, csak hungarica jellegű albumok és hungarica bejegyzések teljes mélységű feldolgozásával foglalkozik. Eddig 99 magyar tulajdonosú emlékkönyv 1560 és 1800 között keletkezett összesen tizenegyezer bejegyzését tettük közzé. A felkutatott emlékkönyvek száma ennél jóval nagyobb és a kutatásoknak köszönhetően folyamatosan emelkedik. Ezeket lehetőség szerint digitalizáltatjuk, hogy a későbbiek során egy repozitóriumban hozzáférhetőek legyenek.

„*Ohne die Stammbücher läßt sich Studenten-Geschichte nicht schreiben*” [Deneke 1938] Valóban, az emlékkönyvek ugyanis a mikrotörténet-kutatás eszközeként lehetőséget adnak életutak, emberi kapcsolatok, műveltség és mentalitás feltárására. Nyomon követhető, hogy az albumtulajdonos hol járt, mit csinált, kikkel találkozott, hogyan gondolkodott és milyen kapcsolatokat ápolt. Modern szociológiai megközelítésben az emlékkönyvi bejegyzések egy társadalmi csoport vagy kisebb közösség kapcsolati hálóját vetítik ki. Ráadásul az albumtulajdonos gondolkodásmódja a bejegyzők megválogatásán, a bejegyzők mentalitása pedig az inscriptiokon keresztül nyomon követhető. Az érintettek is tudatában voltak ennek: „*Visszaküldém nekik Albumomat, megtetszik abból, mit jegyzettek fel, mind maga, mind pedig a hoffmestere friss és amabilis ember.*”- írta naplójába Halmágyi István 1752-ban. A magyarok még a 18. század második felében is latin klasszikusokat és a Bibliát idézték műveltségük csillogtatására, a németek ekkor már kortárs német költőkből válogattak. A század vége

felé megemelkedett az angol és francia nyelvű inscriptiok száma, ráadásul az idézett szerzők szinte mind a felvilágosodás reprezentánsai voltak.

Dolgozatomban öt emlékkönyvet felhasználva (Cseh-Szombaty Sámuel [R 693, R 694], Teleki László [Tört. Napló 8° 1 és Tört. Napló 8° 5] és Freysmuth Joseph [Duod. Lat.118]) próbáltam az albumtulajdonosok mentalitását felvázolni és ebből következtetéseket levonni az általuk képviselt társadalmi csoportra vonatkozóan. Cseh-Szombaty publikálatlan emlékkönyvei a Debreceni Kollégium Kézirattárában találhatóak, Teleki László két emlékkönyve az MTA Könyvtár Kézirattárában. Az utóbbiak általam történt feldolgozása az IAA adatbázisában hozzáférhető, csakúgy mint az OSZK tulajdonában lévő Freysmuth-album összes bejegyzése. Ezekre az IAA rekordszámait alapján hivatkozom.

3. Peregrinációs naplók és levelezések

A diákok egy része egyetemjárásáról naplót vezetett. Ez a peregrináció-történet magánvonatkozása: hogyan látta egy hungarus a külföldet, hogy érezte magát, és miként reagált a látottakra. Göttingeni vonatkozású Halmágyi István (1752-53), Katona Zsigmond (1789-90) Kis János (1791-92), Fogarasi Sámuel (1796-97) és Körmöczi János (1796-97) naplója. Cseh-Szombaty Samuel naplóját második vándorútja előtt nyitotta (1790-1792) ezért ebben göttingeni vonatkozású fejezet nem szerepel. Valószínű, hogy mások is vezettek naplót, de ezeket nem ismerjük.

Naplót lehetne összeállítani Berzeviczy Gergely levelezéséből, melyekben rendszeresen és részletesen beszámolt édesanyjának tanulmányairól, utazásairól, ünnep- és hétköznapjairól. Budai Ézsaiás debreceni pártfogóival folytatott levelezése is fontos adalék a diákmentalitáshoz. Ezeket a leveleket kiadták, mint ahogy a naplók nagy részét is. Rájuk az adott helyen mindig hivatkozom.

4. A disszertáció felépítése

Disszertációmban a *peregrinatio academica* történetéből indultam ki, megvizsgálva, mi volt a külföldi egyetemjárás oka az évszázadok során, milyen politikai, adminisztrációs és pénzügyi nehézségeket kellett legyőzniük a tanulásra vágyóknak. A tanulás és más kultúrák megismerése nemcsak társadalmi felemelkedést és ezzel együtt járó jobb életminőséget jelentett a vállalkozók számára, hanem a reformáció óta küldetést és elhivatottságot: a protestáns egyház és a haza szolgálatát.

Kutatásaim a *göttingeni egyetemhez* kötődnek, ezért a továbbiakban ennek a jelenségnek Göttingenre irányuló vonatkozásait vizsgáltam. Választ kerestem azokra a kérdésekre, hogy egy korabeli nemzetközi viszonylatban drágának számító egyetemre, ahol korlátozott beneficium állt rendelkezésre

- miért magas számú mégis a hungarusok száma (a külföldi diákok viszonylatában a legmagasabb);
- milyen hatással volt a felvilágosult szellemű, cenzúramentes és modern tartalmú oktatás az itt tanulókra;
- milyen kapcsolatrendszer jött létre professzor-diák illetve diák-diák viszonylatban;
- milyen szerepet töltöttek be az itt tanult diákok hazatérve a magyar szellemi életben?

A *hungarus-kérdés* itt kapcsolódott be a kutatásomba, ugyanis a Magyarországról érkezett diákok fele volt magyar anyanyelvű, 35 % német illetve szláv (6,8 %), a maradéknál bizonytalan az eredet. Az erdélyiek esetében is 35 %-os német (szász) részvételi arányt állapítottam meg. Azaz a 'magyar diák' terminológiai zavarokat okoz, mint azt teszi az általánosan használt 'Magyarország' elnevezés is, hiszen a vizsgált időszakban Erdély és Magyarország közigazgatásilag nem tartozott össze. Ezért dolgozatomban legtöbb helyen a hungarus kifejezést használtam, és csak akkor említettem magyart, ha tényleges magyar diákról van szó, illetve ha a forrásomban ezt a kifejezést használták.

A dolgozat szerkezeti tagolásához legalkalmasabbnak a karok szerint bontást találtam. Minden karnál ismertettem a kialakult infrastruktúrát, a nevesebb professzorok tevékenységét, a képzési struktúrát, tantárgyi kínálatot, az itt tanuló diákság összetételét. Miután a Göttingenről szóló szakirodalom csak általánosságokat közöl az oktatott tantárgyakról, célszerűnek találtam konkrétan 1-1 szemeszterre vonatkozó teljes tanrendet megadni. Az időszak megválasztása tudatos volt: mindig azt az évet választottam, melyben az általam kutatott hungarus diák az egyetemen tanult (Cseh-Szombaty: 1786-1787; Freysmuth 1769-1770, Teleki 1787), mutatva ezzel, milyen tárgyakat hallgathatott tanulmányai során. A filozófiai kar sokszínűségét helyszűke miatt csak összefoglalóan érzékeltettem, és ehhez legalkalmasabbnak a félévszázados jubileum évét (1787) találtam. A dolgozatban az orvosi fakultás és a hungarus-

medikusok részletes bemutatására vállalkoztam, ezért itt összevettem a kezdeti évek és az egyetem fénykora nyújtotta képzési kínálatot. A tantárgyi kínálat megvilágítja, miért számított a göttingeni egyetem kimagaslóan jónak: a karok közötti átjárhatóság pedig interdiszciplináris tudás megszerzését tette lehetővé.

Karonként egy-egy *tipikus hungarus életutat* mutattam be, különböző, ez idáig többnyire publikálatlan források alapján. Cseh-Szombaty Sámuel református magyar polgár az orvos-peregrinusok útját járva saját költségén három egyetemen tanult, Bécsben szerzett doktori címet. Ezt követően hosszabb nyugat-európai tanulmányútra indult, hogy az ottani orvoscépzéssel és kórházi gyakorlattal megismerkedjék. Publikálatlan naplója és emlékkönyvei a megszerzett ismeretekről és kapcsolatokról, egy orvos érdeklődési köréről adnak felvilágosítást. Freysmuth Joseph evangélikus német polgár, egyházi megkötöttség nélkül, családi költségen indult teológiai tanulmányokra. Azaz hazatérve a maga útját járhatta, nem kellett lelkészi vagy tanári állást vállalnia. Életútja áll legközelebb a mai szabadfoglalkozású értelmiségi léthez: nevelő volt különböző családoknál, dolgozott az állami adminisztrációban, utazgatott, de nyomot nem hagyott maga után. Az ő életét emlékkönyvek és levéltári források alapján sikerült rekonstruálnom. Teleki László egy erdélyi grófi család tradícióit követte, amikor Göttingenben tanult. Jogi, gazdasági és humán tanulmányok, idegen nyelv, kapcsolatrendszer kiépítése, világlátás, hogy hazatérve a családi hagyományok szellemében bekapcsolódhasson a hazai politikai és kulturális életbe, és társadalmi státusza szerint őt megillető hivatalokat a lehető legjobban betölthesse. Életútja mutatja, hogy ezt maximálisan teljesítette. Teleki személyiségét emlékkönyvei és egyetemi jegyzetei tükrözik leginkább. Budai Ézsaiás partiumi kismemes egyháza segítségével nem jutott volna előre. Mindez kötelezettségeket jelentett, elszámolást idővel, pénzzel és saját életével is. Tanulmányait egyházgondnokával folytatott levelezésén és promóciós iratain keresztül mutattam be, melyek jól tükrözik az értelmiségi lét lehetőségei és saját megkötött élethelyzetéből fakadó ellentmondásokat.

Mindezek már továbbvezetnek a *mentalitás* területére. Göttingenben a külföldön tanulók, dolgozók nehézségeivel találkozunk. A beilleszkedés, a megfelelés problémája, a szorgalom, kötelességtudat versus bátorság és vagányság. Hogy mennyire működött ez a hungarusok esetében, mutatja az 1790-es eddig magyar szempontból feldolgozatlan diáklázadás. A diáktisztesség helyreállításának békés megoldása a hungarusok nevéhez

fűződött, az események főszereplője az erdélyi Katona Zsigmond, a proklamáció fogalmazója a pozsonyi német Nitsch Károly volt, a jómodorú diákok nevében pedig a pesti egyetem későbbi professzora, Schedius Lajos szólalt fel. Életpályájuk mutatja a magyarok mentalitását, a lázadásban valamennyien részt vettek, de számukra ez a tisztességes helyállást jelentette. Hazatérve legtöbbjük fontos pozíciókat töltött be a tudomány, az állam vagy egyháza szolgálatában. Mindez az erről készített kimutatásomban jól látható.

V. KÖVETKEZTETÉSEK

Kutatásom során próbáltam rekonstruálni a 18. században Göttingenben tanult magyar diákok életútját. A 249 diák 29 %-ának további életpályáját nem ismerjük. Ennek oka, hogy a magyarországi egyházi iratok, ordinációs jegyzékek erre a korszakra vonatkozóan még nincsenek publikálva. A meglévő adatok alapján a 144 magyarországi diákból 90 személynek (62%) ismerjük élete alakulását. 54-et (38%) nem sikerült azonosítani. Ezek közül 35 teológiára, 14 pedig jogra immatrikulált, így feltételezhető, hogy hazatérve kisebb közösségekben lelkészként vagy tanárként szolgáltak, illetve a megyei és állami apparátus névtelen hivatalnokaként vagy ügyvédként működtek. A 105 erdélyi diákból 46 teológiára, 40 jogra, 8 medicinára és 11 a bölcséleti karon különböző szakokra iratkozott be. Közülük mindössze 17 (16,5%), fele-fele arányban jogot és teológiát végzett személy további sorsa ismeretlen.

A feldolgozott adatok érdekes **statisztikai** képet mutatnak. Akik orvosnak tanultak, mind orvosi pályán helyezkedtek el. A teológiát végzők Erdélyben lelkészi és/vagy tanári pályára kerültek (kötelesek is voltak), A teológusként immatrikulált 92 magyarországi személyből 21-ről tudjuk, hogy lelkész lett, 30 pedig tanár és professzor (azaz 53 %). Az adatok szerint viszonylag kevesen dolgoztak az államapparátusban, de ők mind magas tisztségeket töltöttek be. A vallási hovatartozás Göttingenben nem számított. A diákok közül azonosíthatóan 101 református, 125 evangélikus és 1 zsidó vallású volt. A reformátusok mind magyar anyanyelvűek voltak. Érdekes, hogy a pesti egyetem megnyitásával a Magyarországról érkezők száma a felére csappant, az erdélyieké viszont emelkedett. A szabadkőműves kapcsolatok szerepére dolgozatomban csak jelzés értékkel volt módom kitérni.

A göttingeni peregrinációban rendkívül magas (27%) a nemesi jogállású hungarusok száma, ráadásul minden harmadik arisztokrata. Nekik nem jelentett gondot a magas **tanulási költség**. A többiek ösztöndíjjal, családi vagy egyéb támogatással próbáltak hosszabb-rövidebb időt Göttingenben eltölteni. A befektetett összeg busásan megtérült. Magas szintű ismereteket, tapasztalatot és reformakarást hoztak vissza az országba. Hungarus-tudatuk a külföldi akadémián megerősödött, nemcsak valamihez, hanem valamivel szemben is azonosítani kellett magukat.

A peregrinusok kultúraközvetítő szerepét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ezek az emberek világot láttak, belekerültek az európai kulturális főáramlatba. Az albumbejegyzésekből jól látható, hogy kapcsolatot teremtettek a kor neves személyiségeivel, filozófusokkal, tudósokkal, orvosokkal, pedagógusokkal. A hozott tartást, tudást, kapcsolati tőkét ki-ki a maga lehetőségei szerint hasznosította. Voltak, akik európai szintre emelkedtek, külföldi tudós társaságok tagjai lettek, vagy a honi közéletben elért pozíciójuk, publikációik, tudományos munkásságuk révén váltak korukban ismertté. Voltak, akik megelégedtek a rájuk rótt feladatokat teljesítésével, mások beleolvadtak a mostoha közállapotokba.

A kutatás komplex, lezárt eredményt az anyag természete miatt nem tud nyújtani. Újabb, eddig nem ismert forrásanyagok színesíthetik tovább mostani tudásunkat. További feladat lehet a göttingeni hungarusok publikációinak összegyűjtése és feltárása, valamint annak vizsgálata, hogy ezek a művek milyen hatással voltak a magyarországi tudományosságra.

VI. SAJÁT PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE

1. **Rab I.** Budai Ézsaiás promóciós aktái a Göttingeni Egyetem Archivumában. In: Újváry G, Lengyel R. (szerk.), Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények, MOL, Budapest, 2011: 318-330.
2. **Rab I.** Az orvostudomány kezdetei a göttingeni egyetemen (1734-1751). Orvostört. Közl. 69.1-4: 133-140.
3. **Rab, I.** „Die Pflanzschule der Wissenschaften und guten Sitten.” Beiträge zur Mentalitätsgeschichte der Göttinger Studenten. Kaleidoscope, 7 :51-73.
4. **Rab I.** Az anatómia és szülészet kezdeti éve a göttingeni egyetemen – 1734-1760. 2014. Orvosi Hetilap, 155, 11:424-428.

5. **Rab I.** Akadémiai szabadság és diákmentalitás a göttingeni egyetemen. Adalékok a göttingeni diákok mentalitástörténetéhez. 2014, Valóság, 2: 33-39.
6. **Rab I.** Bellum Knoticum - Magyarok az 1790-es göttingeni diák-revolúcióban. 2014, Kaleidoscope, 8: 118-142.
7. **Rab I.** A göttingeni vonatkozású hungarica emlékkönyvi bejegyzések folyamatos feldolgozása az Inscriptiones Alborum Amicorum internetes adatbázis számára. <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/> DOI: 10.14232/iaa
8. **Rab I.** „Wir sind alle Brüder und einander gleich” – Adalékok a göttingeni diákok 18. századi mentalitástörténetéhez. 2014, Keresztény Magvető, 120. 3-4: 326-344.
9. **Rab I.** Egészségügyi ellátás Nyugat-Európában a XVIII. század végén Cseh-Szombaty Sámuel útinaplójának tükrében. Forrásfeldolgozás. 2015. Orvosi Hetilap, 156, 29:1186-1194.
10. **Rab, I.** Peregrinatio hungarica: Student Mobility Hungarians at European Universities from the Beginnings until the End of 18th Century . 2015, Kaleidoscope, 10:130-140.

EGYÉB PUBLIKÁCIÓK

11. **Rab I.** Mit ér a tanár, ha nem magyar? Köznevelés, 52. 6. 1996., 19.
12. **Rab I.** Felső középfok Bajorországban. Köznevelés, 1996
13. **Rab I.** A svéd iskolaügy. Köznevelés, 53. 4. 1997., 50.
14. **Rab I.** A napsütötte sávig. Berliini beszélgetés Petri Györgyről. 2000, Lettre International, 38.
15. **Rab I.** Irodalomtanítás Németországban. 2001, Iskolakultúra, 5. 93-96.
16. **Rab I.** Interkulturális kapcsolatok lehetőségei a középfokú oktatásban. In: Új kihívások a nyelvoktatásban. Budapest, 2002. 123-128.
17. **Rab I.** Iskolarendszer és irodalomtanítás Németországban. In: Gordon György J. (szerk.) Irodalomtanítás a világ kilenc oktatási rendszerében. Budapest, 2003.151-165.
18. **Rab I, Csapák B, Girke Á.** Tanulási képességek fejlesztése német iskolákban In: Oroszlány P. (szerk.) Tanulásmódszertani évkönyv 2003-2004. Budapest, 2003.153-156.

19. **Rab I.** A magyar közoktatás európai dimenziói, Szeged, 2003.
20. **Rab I.** József Attila németországi recepciója. In : „Híres vagy, hogyha ezt akartad...” József Attila recepciója külföldön. Budapest, 2005.108-128.
21. **Rab I.** Ungarische Schätze Göttingens. Katalog zur Ausstellung aus den ungarischen Beständen der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek. Berlin, 2006.
22. **Rab I.** Ungarisch – eine Insel im indogermanischen Sprachmeer. Posters und Katalog der Ausstellung zum Jahr der Ungarischen Sprache, Göttingen, 2009.
www.ungarischekulturwochen.eu//Ausstellung.pdf és
<http://www.ungarischekulturwochen.eu/tablok2.pdf>
23. **Rab I.** A Magyar Nyelv Éve Göttingenben. 2010. Magyar Nyelv, 261-263.
24. **Rab I.** *Erika Wagner – Ulrich Joost: Göttinger Profile zwischen Aufklärung und Romantik. 41 Silhouetten gesammelt von Gregorius Franz von Berzeviczy in Göttingen 1784-1786.* Dosse Verlag, Neustadt, 2011. 144. Recenzió: 2014 Magyar Könyvszemle 130, 2:289-291.
25. **Rab I.** *Deák E, Zvara E.(2012) Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról.* OSZK-Kossuth, Budapest. Recenzió: 2014. Iskolakultúra 25, 6: 129-131.